

церков — се тільки одна з функцій, зняряд його політики, а не самоціль, що все покриває і абсорбує. Відмінно від Василя Острозького і Вишенського, що різко виступають проти всякого спілкування з еретиками, автор «Перестороги» похваляє політику кн Острозького й ін. щодо спільної політичної акції з євангелістами. Підчеркує поміч, що мало від них віленське братство, наприклад, устами кн Острозького грозить королеві повстанням, коли він надалі вестиме свою сторонничу релігійну політику (вище). Се зовсім не те, що поради Вишенського землякам: постити і молитись, щоб Бог послав чудо на короля (вище).

Все се велить мені, незважаючи на різну чортівщину і хіліазм у дусі Зизанія¹, на випаді проти Аристотеля і сьогосвітньої мудрості в дусі Вишенського², вважати «Пересторогу» за ідеологію нового часу: заповідь емансипації з-під середньовічної церковщини, розвитку раціоналізму і громадської активності і боротьби. того шляху, котрим піде українське життя XVII—XVIII вв., незважаючи на пароксизми церковної реакції, нав'язані католицькою реакцією Польщі. Воно обтрусить з себе поволі пережитки аскетичної фразеології, що ще сидить на «Пересторозі», і піде тою дорогою, на котрій став уже й її автор, незважаючи на сі фразеологічні чи ідеологічні пережитки. І тому я вважав потрібним присвятити сьому трактатові особливу увагу.

Пізнiші писання Вишенського. Вернімось ще до Вишенського — до його останніх творів. Після спорудження першого збірника, описаного вище, він писав ще довго, кільканадцять літ. Маємо чотири більші писання, з різними пе-

чи з них сенодалне зложенє и обнаженє, упорне противъ праву держат» (с 221). Розуміються тут позви Потієві і Терлецькому «въ жалобе ихъ милости пановъ обывателей в кн Литовского, воеводства Волынского и иныхъ воеводствъ такъ духовного, свецкого, рыцарского яко и посполитого стану людей релии грецкое», Архивъ Ю З Р І VI 109—110. Щодо поняття «річ посполита» в устах політиків XVI в — див., напр., Кубалі «Ogzechowski» с 73—4 (Ориховський один з визначних теоретиків сєї ідеології): «Річ посполита польська» не те, що «королівство польське», — се сума громадян, що правитьса сама собою, своїм «правом», а не королем.

¹ Можливо, він іде за ним і в толкуванні приїзду патріархів як аналогії з появою Єноха і Ілії, як се доводив Студинський, «Пересторога» с 136, див текст Зизанія в Пам'ятках с 97.

² В Історії України (VI с 563) я висловив гадку, що фінал «Перестороги», де автор, перед тим такий гарячий прихильник освіти й науки, несподівано дає копняка «філософії поганський, аристотелевій науці», був дописаний іншою рукою. Але, перестудювавши її наново з оригіналом у руках (що місцями виявляє важні відхилення від виданого тексту), я переконауюсь, що нема причини вважати се чужим додатком. Очевидно, в уяві автора потреба «посполитої науки», опертої на православній традиції, не суперечила агітації проти єзуїтської «аристотелевої мудрості».

редмовами, супровідними листами тощо. Скільки того було в дійсності, нема ніяких вказівок. Ті писання, які маємо, небагато дають нового і цікавого в порівнянні з першими, що ми обговорили докладніше. Тому перейдемо їх побіжніше, але все-таки спинимось на деяких цікавіших моментах, — не тільки з пієтизму до їх автора, але і з огляду на їх культурно-історичну вартість.

Краткословный отвѣтъ Феодула. Дуже скоро по спорядженню своєї «Терміни про лжу» Вишенський був покликаний до відповідальної праці — оцінки звісної нам книги Скарги в новім виданні. Владика Гедеон Балабан, що після свого відступлення від уніатської змови був признаний головою православної руської церкви як патріарший екзарх, вважав потрібним задокументувати чимсь відповідним, що він відчуває своє високе становище, і вислав свого архідиякона Ісакія Борисковича (пізнішого владика луцького, Теофанового священика) до різних православних вогнищ — по інструкції, матеріали, директиви і між іншим передав через нього патр. Мелетієві оце нове видання книги Скарги. Мелетій же сю книгу послав з Ісакієм на Афон, маючи на увазі Вишенського, — щоб там сю книгу оцінили і розібрали. Не маємо автентичного листа Мелетія, а тільки доволі свобідне переповідження Вишенського; тому не можемо судити, наскільки патріарх звертався до афонітів загалом, а скільки особисто до Вишенського, — але кінець кінцем завдання се припало йому. Як він переказує (в своїй «За-чепці»), патріарх поручав розглянути, чи нема в тій книзі чого гідного; в полеміку ж радив не вдаватися, бо, мовляв, всі проби святих отців доказати латинянам їх помилки до нічого не привели, і нема чого силкуватися переспорити їх «сварливу діалектику». Отже, Вишенський, хоч і з неохотою, як він каже, постарався «пройти і видѣти Скаржино слепленіє (зліплення) тоє книжки» і зладив доволі методичний розбір її: спинився на деяких гадках його передмови, далі взяв його головні тези: що передусім мусить бути констатована правдива церква божя, бо поза єдиною церквою не можна спастися, і потім пройшов ті позначки, що Скарга кладе за основні прикмети правдивої церкви. Переглядаючи їх, Вишенський доводив, що ці прикмети підходять не до римської церкви, як представляв Скарга, а навпаки, — всі знаки вказують на правдивість і святість церкви східної.

Се мусило бути змістом першого начерку критики Вишенського — призначеного нібито для самого патріарха, як виходило б з його слів. Пок. Франко так власно й приймав — перший начерк для патріарха, переробку його для українського громадянства під назвою «Краткословного одвіту Феодула» — зроблену дуже скоро, перше ніж Вишенський довідався про смерть Мелетія (він помер у вересні

1601 р., а Вишенський говорить про нього в «Краткослов. Одвіті» як про живого), і третю редакцію, названу автором «Зачапкою мудрого латинника з глупим Русиним» — споряджену кілька літ пізніше (по смерті владики Гедеона, що зветься тут «блаженної пам'яті достойним», як говориться звичайно тільки про небіжчиків, а він помер на початку 1607 р.).

Се досить правдоподібно. Але першої редакції, призначеної для патріарха, ми не знаємо, — і вповні можливо й таке, що замість предметового, позбавленого полеміки розбору книги для патріарха, у Вишенського таки в і д р а з у вилізла оцінка її для громадянства, зовсім не свобідна від того «препиранія», від котрого остергав афонітів Мелетій, посилаючи їм сю книгу. З об'єктивного академічного розбору поглядів Скарги автор дедалі збивається на свій улюблений діалог, — то звертається до «прочитателя», щоб запросити його бути арбітром у спорі між Скаргою і автором¹, то вступає в диспут з самим Скаргою, — титулюючи його то «латинником», то «римським» богословом, то «езовітом», і не може обійтися без сильних виразів, включно до «замтуза² вшетечного» (л. 337-Гол. с. 131) і под.

Отже, полишаючи одвертим питання, чи маємо перед собою другу редакцію оцінки, чи вона ж була і першою, переходимо до її огляду. Передусім варті уваги замітки до Скаржиної передмови до короля, на вступі другого видання його книги. Вишенський спиняється тут на двох пунктах. Перший — се заява Скарги, що перше видання його книги «богатша Русь викупила і попалила»:

Присмотри ти ся первому излишнему слову того езуита, а коли первое слово лжею, и на лжи основано есть, найдеш и познаеш, уже усуды³ путем повѣсти идучи если и вмѣсто правды уфарбованую — еднак яко лжа есть лжу ошуплеш и зрозумѣш

То первая⁴ ложь, яко безыменно злочинцу руского положилъ только, «богатша Русь», а не знати хто! Второе потварь (злобна брехня). яко отъ зависти и гнѣва на народъ Рускій, хотяя его обмерзити пред властїю, ту ложь смыслилъ и без стыду — не могучи того гнѣва в сердци гнѣздящого ся уморити — усты наявно отригнулъ (116 — ркп 315).

¹ «Тут стань судия прочитательный, посредѣ между нами, и зри оком чистое мысли и разсуждай, если правду молвити буду объявити бо хочю бе-спору, что есть правда в Скаржиныхъ реченїяхъ и что есть ложь» (л. 326 — Гол с. 124).

² Напр «Чемъ же ся, латыннице только римскій костель поминаешь, а восточную еси вгордилъ? Испытоваю (ркп испытовая) тебе. не отъ той ли матери свѣтомъ благовѣрїя римскій костель сей воспитанъ? Если речеш, яко не отъ церкви восточной римскій костель ся породилъ и воспиталъ, то еси, латыннице, въ своемъ костеле римскомъ бенкартъ и недоброга ложа сынъ» і т. д. (л. 354 — Гол с. 142).

³ В ркп оусьды.

⁴ В ркп: попорвала.

Ще сильніше вдаряє Вишенський на Скаргу на його істинно єзуїтські поради королеві — репресіями привести до католицтва протестантів і православних, між іншим — не давати їм вищих урядів, як то було давніше. Справедливо виказує, що всупереч євангельській науці, Христовим заповідям і заприсяженим вольностям, Скарга намовляє короля до тиранських насильств; стягає на нього невдоволення підданих, політичні небезпеки і, нарешті, — вічну погибель душі його. Беручи його за слово — що Скарга називає часи трудними для правління, Вишенський влучно вважає такі поради з вуст королівського проповідника яскравим проявом ненормальних часів і обставин Тут його критика не тільки справедлива, але виливається в гарній формі патетичного обурення:

Чего ни одинъ король (з) первыхъ кролевъ важити ся не смѣлъ, то нынѣ езувита тѣ пожитки въ земли вольной и спокойной будуетъ — то есть звалченіе сумненія королевскаго, замѣшаніе, неприязнь и злореченіе на станъ королевскій от всего посполитого челоуѣка, и еще погибель въчнюю королю, яко да отъ добра челоуѣка тираномъ ся учинити!¹

Правду реклъ еси¹ въ похлебствѣ² своемъ до кроля, Скарго, мовячи, яко на затрудненіе часы и на дивныя люде вашей королевской милости панство пришло О воистину на затрудненые часы! и я тебѣ признаю! — коли съ правдивого кроля тирана учинити хочешь! О воистину на дивныя люди! тебе самого — от всѣхъ дивнѣйшого! — коли во мѣсто правды лжу в земли вольной фундуеш и во мѣсто покою на томъ фундаментѣ ложномъ гвалтъ и тиранство будуеш!

Спытай же его тут, любимый прочитателю, тымъ способомъ:

«То ли твоя проповѣдь, езувито, — якова лжеш?»

«Толи твоя проповѣдь, Скарго, якова силою и мучительствомъ, а не покорою и наказаніемъ кроткимъ спасеніе мое правдивое мнѣ отъ меня выдреш и в поганскую згоду, от тѣснаго пути слѣда ведушаго в живот вѣчный, притягнешь?»

«Толи твоя правдивая наука, езувито, яко да властію свѣцкою євангельскую проповѣдь змочняеш и чога євангеліемъ зъеднати собѣ не можеш, то тиранствомъ справити стараніе чинишь?»

«И гдѣж еси то во Євангелии и апостольской наукѣ нашел и почитал, яко да учитель³ наказаніемъ и пороадоу власть свѣцкую понуждаєтъ, да плѣнит и неволитъ волныхъ и свободныхъ?»

«Не сам ли Христос и его ученицы перво образомъ добродѣтельнымъ, таже терпѣніемъ в себѣ изображеннымъ, потомъ и наказаніемъ кроткимъ, а не бѣднотвореніемъ к вѣре приводили, и сей ключъ, а не инно учителемъ отверзати входъ до царства небесного дали, оставили, изобразили?»

«Сам Христосъ Богъ слѣда апостольскаго держашымъ ся таково⁴ рече євангеліе «Сю заповѣдь даю вамъ, да любите другъ друга.» (л. 316 —7-Гол 117).

Сій редакції своєї критики автор дав такий заголовок: «Краткословный отвѣтъ Феодула⁵ въ святѣй Афонстѣй горѣ скитствующаго противъ безбожнаго, лживаго, потварнаго и

¹ В ркп. еи

² Підлещуванню — облесній передмові до короля

³ В ркп. оучть

⁴ В ркп. такого

⁵ Феодул — божий раб.

настоящего вѣка — погански ¹ а не евангельски мудруючого писання Петра Скарги, о реченом ряду и єдности костела божіяго под єднимъ пастыремъ и о грецкомъ и руском от тоє єдности отступленію». Епіграфом поставлено Христову заповідь: «Да будет же слово ваше еже «ей ей», и еже «ни ни», лишше же сею от неприязни есть» (себто — коротко притакувати або заперечувати, не пускаючися в многоглаголанья).

Дослідники не раз спинялись над питанням, чому сю критику Вишенський надписав псевдонімом, а не дійсним іменем, як попередні писання, — чи з мотивів літературних, чи з обережності? Найправдоподібнішим здається, що він ішов за прикладом Фіلالетової відповіді Скарзі, котру вже знав. Так потім і другу редакцію своєї відповіді надписав іменем Христофора (на взір «Христофора Фіلالета»). Безсумнівно, що він посилав її на Україну від свалого імені, так що її псевдонімність не була хованням авторства, а тільки літературною формою: се відповідь «божого раба».

Адресована вона «православнимъ христіяном церкве восточное — послушнымъ сыном Малое Русіи». Автор у вступі пояснює, як дістав своє поручення від Мелетія, і викладає своє бажання — послужити своєю критикою також і братії:

Которого повелѣнію аз убо по нуждѣ едва покорих ся, понеже те басни мирскаго и еретическаго духа великое сомушение внимательной мысли къ Богу творять и теплоту и любовь ко сладости памяти божія губять. Єднако же бѣдно ² повелѣніе архіерея ³ божія послушав, паче же естественною любовію васъ, брати Руского народа палимъ — боячи ся, да не гдѣ нѣкій брат от моеї любимое Руси ⁴ в сети того писання (которого и ловом Скарга назвал!) не увязнет и от Бога живого вѣчно не отпадаетъ, — прочиталь єсми не сладко а ⁵ брідко тую составленую Скаржину лжу. От которого вокуса — воистину вам глаголю. мало єсми не врацал ⁶, дивуючи ся той смертенной потравѣ латинского мудрования, которую воистину кто со сладостію поживати хоцет, — отруетъ ся и нагле невѣріем здохнетъ! (305 — Гол. 109).

Прочитавши, Вишенський пригадав собі легенду про Єпіфанія Кіпрського, як він, дискутуючи з одним молодим «оратором» і не можучи його словом поконати, помоливсь і молитвою вигнав з нього «духа велеречивого». Тоді той оратор «в простотѣ и невмѣтности ⁷ ся тогда яко простый мужичок показал». Дух же, що вийшов з нього, признався, що то він сидів в Оригені і привів його до написання «лживых книг». От якби й тепер, міркує Вишенський, знайшовся чоловік такий же сильний в молитві, як Єпіфаній, то потрапив

¹ Ркп.: поганскіи, евангельскіи.

² У друк. мнѣ.

³ Ркп. аиерея.

⁴ Ркп. Русіи

⁵ Ркп.: и

⁶ Ригав.

⁷ Так у ркп., Гол.: невмѣтности.

би він і Скаргу звільнити від злого духа, що понудив його на «ту роботу лживого писанія и потвари» (брехні). А може, не помогла б тут і молитва — резонує він далі, коли Скарга з своїми одностудцями (єдиномудренними) тому духові записався навик з доброї волі, «со всѣмъ произволеніемъ сердца и мысли». Бо той молодий оратор «от простоты, а не от науки того духа былъ прихватилъ», і тому Бог визволив його, «яко тварь свою», через молитву Епіфанія. Латинники ж «отъ дѣтска и до старости той хитрости и ученія лживоу учат ся... от рода в родѣ своимъ потомкамъ тоє залецают, и един по одном от сея жизни отходячи яко дѣдичтво вѣчное сію мирскую мудрость другъ другу предают и тестаменты упривилиеванными утверждают». Тому Бог і не визволить їх від сеї неволі, бо він «не нудить никого со силоу: на самовластїи (свобідною волею) проходить вѣкъ сей оставилъ» (л. 307 — Гол. 111).

З сього приводу Вишенський ще раз викладає читачам свою теорію благословенної православної простоти та наказує їй триматися, не лъстячись на світську мудрість латинян:

Но они пусть тѣмъ широкимъ гостинцемъ хитрости и науки лживое пелгри- мують, яко хотят! Вы ж, благочестивый Рускій народе, тѣснымъ евангель- скимъ путемъ в жизни сей краткой странствуйте¹, да во широке пространство вѣчного живота и царствія небесного домѣстите ся². Чого вас, Гос- поди, сподоби, аминь!

Тамъ бовѣмъ — на ономъ вселенскомъ позорищи предъ Христомъ все станемъ, и тогда skutкомъ узримъ, кто будетъ лучший: Латина или Греки с Русью! Пусть нынѣ Латиня фарисейски хвалитъ! Пусть в богатствѣ с онымъ бо г а т ы м³ гобзуют! Пусть во славу княземъ вѣка сего возносятъ! Пусть в размноженію земной чести и достоинства с поганы ширят и множат! — А мы, православныи — терпим! А мы похулени, поругани и посмѣяни бу- дем!⁴ А мы стискаймо, убожим⁴, и алчемо! А мы смиряймо ся и понижаем! А мы не погиршимо ся, если и в умаленіе приходимо, но благодарнѣ сей крест несимо!

Скудно бо есть благое, и мало спасаемыхъ и избранныхъ⁵, и во малѣхъ спасеніе обрѣсти ся хочетъ «Не бой ся бо, рече, малое стадо (і т. д.). И убо если бы насъ сто стало, дабы есмо⁶ мы любопрителнѣ на ту лож Латинѣ отвѣщали, и Латиню споромъ преперли, — ничего ни намъ, ни имъ пожитку ни единого не принесетъ, только зваду и вражду болшую еднаетъ! Ибо Латиню и самъ Христосъ, а не только мы, не увѣримъ! Уже бо в конецъ в томъ невѣрїю заматерели! Уже бо в конецъ в миролюбїи утонули! А для того оставили ихъ ратовати и с той погибели миролюбное извлечьати, да не и сами с ними погрянемо и утонемо, — яко то случилось ся иншимъ епископомъ. Досвѣдчили есте! — Себе стережимо, о себѣ стараніе чинимо, да не во вѣцѣ семъ потоплени будемъ и вѣчнѣ погинемо (л. 308—9, Гол. 112).

Досыть намъ на томъ, коли мы правовѣрныи и православныи! Досыть намъ вѣдати о себѣ и своихъ намъ единоголасныхъ⁷ и присныхъ! Тѣхъ утвержаемъ⁸ и

¹ Ркп странствуютъ.

² Ркп. домѣститися.

³ Натякъ на притчу про багатого і Лазаря, пор. т. IV.

⁴ В ркп зпсовано. счищаемо, оубѣжимъ, у друкъ тильки бѣжимъ.

⁵ В ркп: избраннымъ

⁶ Ркп есте

⁷ Одноі мови з нами.

⁸ Ркп. утвержаемо